

ARTUKLU BEYLİĞİNİN YÖNETİMİ

Gerhard Vâth*
Çev. Mehmet ERSAN**

1.1. Önsöz:

Artuklu Beyliği, VII. yüzyıldan itibaren İslâmlaşan ve müslüman Arap devletlerinin yaşadığı değişikliklerin hemen tamamının yaşandığı bir bölgede kuruldu. Bölgenin mevcut durumunu Selçuklu Fetih dalgaları¹ değiştirmekle beraber, Selçukluların ve haleflerinin de, kendihirc tâbi olan devletlerin kültürlerinden önemli ölçüde etkilendiklerine Kalkaşandî işaret etmektedir².

Ele geçirilen bölgelerde hâkimiyetin elde etmesi, toplumun sosyal ve idarî yapısında esaslı değişikliklerin olacağı ve yerine yenisinin ikâme edileceği anlanına gelmez. Çünkü, yeni ele geçirilen ülkenin zenginliklerinden, en kısa sürede azamî derecede istifade etmek isteyen hükümdarlar, mevcut idari yapıya muhtaçtırlar. Mesela, idarî tecrübeden yoksun olan Artukoğulları'nın, Meyyafarikin'deki devlet memurluğu sisteminin hemen tamamını benimsemiş olmalarının sebebi bu olmalıdır.

Mervaniler döneminde ikinci derecede önemli olan Mardin ve Hısnıkeyfa'nın, ilk Artuklular tarafından başkent yapılması, Artuklular'ın mevcut yapıdan kurtulmanın yolunu aradığının belirtisi sayılabilir.

Artuklular'ın her üç kolunun da idarî yapısı esas itibarıyla aynı idi. Farklılık, özellikle etnik yapıda ve İktisadî sahada idi.

* Bu çeviri, Gerhard Vâth, **Die Geschichte der artukidischen Fürstentümer in Syrien und der Gazira'l-Furatiya (496-812/1102-1409)**, Würzburg 1986, isimli eserde 181-215. sayılarda "Ek" olarak verilen "Die Verwaltung der artukidischen Fürstentümer" başlıklı yazıdan yapılmıştır. Bu tercüme daha önce Türk Dünyası Araştırmaları, Ağustos 1998, Sayı 115, ss. 147-168'de hatalı ve eksik olarak yayınlanmıştır. Tercümenin, aynı dergide yeniden ve hatasız olarak yayınlanması talebimiz kabul edilmediğinden, burada tekrar yayınlamayı uygun gördük.

** Yard. Doç. Dr. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Wiel, **Egypte Arabe**, s. 330.

² Kalkaşandî, **Subh ul-Aşa**, IV, s. 5.

Artuklu Beylikleri. Diyarbakır'a iktisadî ve kültürel alanda en parlak dönemini yaşatan, devlet idaresinin çok gelişmiş olduğu Mervanîler'in (308-478 / 990-1085) yıkıntıları üzerinde kuruldu³. Selçuklu yağma akınları, V / XI. yüzyılın sonlarına doğru bütün Cezire'de iktisadî bir çöküşe sebep olmuşsa da, ilk Artuklu beylerinin işleyen bir yönetim şekline dayandıkları görülür. Selçuklu. Eyyubi, Memlûk ve Moğol mifuzu, zamanla Beyliğin teşkilât biçimi üzerinde etkisini gösterdi⁴.

1. 2. Hükümdarlar

Artuklu Beyliği'nin hakimiyet anlayışı, Selçukluların miras prensibine dayanmaktadır. Hükümdar öldüğünde yerini en büyük oğlu alır. Şayet en büyük oğulun yaşı küçük olur ya da göreve başladıktan sonra Ölürse, ailenin en yaşlı üyesi, ekseriya son hükümdarın bir erkek kardeşi görevi üzerine alır ve hükümdar olur. Bazı durumlarda devlet başkanının yürütme görevini vasi' olarak vezir de üzerine alır⁵.

Artuklu hanedan üyeleri arasında hâkimiyet için doğal olarak sert mücadeleler vardı⁶.

Artuklu hükümdarlarından yalnızca bir tanesi, çocuğu olmayan Yavlak Arslan. ölümünden önce (597/1200) kölesi olan Ayaz'ı, halefi olarak ilân etmekle vasesi ortadan kaldırmaya çalıştı. Deneme başarısızlıkla sonuçlandı. Ayaz öldürüldü ve Yavlak Arslan*m kardeşi Gâzi hâkimiyeti ele geçirdi⁷.

Birkaç istisnanın dışında Artukhüar devlet işlerim kendileri yürütürlerdi. Yani, askeri ıktâlan dağıtırlar, eşrafın, hizmetkârların ve ordunun para ihtiyacım

³ Mervanîler'de devlet teşkilâtı için bkz., **İbn el-Ezrak, Tarih**, (Avad), 283-4 (vali, emniyet); 197-200, 236-7, 244-7, 271, (divanlar); 244-7, 279, 281-2 (naibler); 271 (hacib): 320-2 (anayasa); 274-5 (vergiler); 197-9, 266-7, 279 (hakim, elçilikler, muhasebe); 244-7, 266-7 (mali yönetim); 197-9 (vakıflar); 236-7, 274-5 (kadı); 179-200, 230-2, 236-7, 244-7, 266-84 (muhtesib): 199-200, 236-7, 244-7, 271, 281-2 (vezir).

⁴ Kış. Lamton, *State and Government in Medieval İslam*; Nagei, *Staat und Gtaubemgemenischaf im İslam*; Salem, **İslam und vö'kerrecht**; Tyan, *İnstitiions du doit publik İslam*, 2 c'ki; Cahen, "Economy. Society. Institutions", *CHL* II, s, 5] 1-38; Selçuklu idarî teşkilatı için bkz. Lambton "Internal Structure" *CHL*, V, 203-82; Klausner, *Seljuk Vezirate* Hoş, Staatsverwaltung; Enin. "Nizam el-Hukm". **Sümer** 20 (1964), 209-264. Memlûkler için bkz. Hasan, **el-memâlik**. 160-2; Holt, *The Structure of Government*, Moğollar için bkz. Spuler, *Mongolen*, 250-395; Böyle, "Dynastic and Poliücul History", *CHL*, V, 303-422.

⁵ İbn el-Esir, **Kâmil**, XI, 207; İbn el-İbrî **Muhtasar**, 381-2; İbn Şeddâd, Cezire, vık, 105b.

⁶ İbn el-Fütî, **Havadis**, 116-7; Sibt, **Mir'ât**, VIH, 730; İbn Şeddâd, **CezU'e**, vrk. 134b-135a; Devâdârî, **Kenz**, IX. 241-2; İbn Hacer, **Dürer**. m, 216-7.

MbnSâ'i, **Cami'**. IX, 53.

Artuklu Beyliği'nin Yönetimi

karşılarları, ordunun başkomutanı konumunda bulunurlar ve en üst düzeydeki devlet memurlarını tayin veya azlederlerdi.

Artuklu hükümdarları, kullandıkları unvan ve lâkablarında komşularından çok etkilenmiştir. Başlangıçta "Emir" unvanı kullanan Artuklu hükümdarları, 601/1204 yılında ilk defa Artuk Arslan ile beraber "Melik" unvanını da kullanmaya başladılar⁸.

VIII/XrV. yüzyılın başlarından itibaren I. Necmeddin Gazi ve onun oğulları "Sultan" unvanını kullanmaya başladılar. Bununla birlikte Eyyubîler'den ve Meınlükler'den aldıkları¹⁰, "Melik" unvanını da kullanmaya devam ettiler¹¹.

1.3. Artuklu Vezirleri

Artuklular, Selçuklu örneğinde olduğu gibi, yönetimde, kendilerinden sonra en büyük yetkiyi idarenin başında bulunan vezirlerine vermişlerdir[^]. Emniyet güçlerinin, bürokrasinin, vakıfların ve muhtesiblerin denetlenmesi vezirin görevleriydi¹³. Özellikle Artuklu Beyliği'nin ilk yıllarında vezir, büyük bir yetkiye sahipti ve birkaç kez vali, kadı ve Nazır üd-Dİvan/m görevlerini salısında birleştirdi.

a. Ebû Tammâm b. Abdûn (518/1124)

Ebû Tammâm, Meyyafarikm'de ilk Artuklu veziriydi, O, 514/1120'de Gürcüler'e karşı. Tiflis'e yaptığı seferde İlgazi'ye refakat etmiştir¹⁴.

b. Abdülmelik b. Sabit (518-527/1124-1132)

Süleyman b. İlgazi'nin ölümünden sonra (518/1124), Abdülmelik b. Sabit, Meyyafariküvi Hüsâmeddin Tîmurtaş'a teslim etti ve Timurtaş tarafından görevine iade edildi¹⁵.

⁸ Selçuklularda, iktidarda bulunan ailenin reisine "Sultan", onun akrabalarının erkek olanlarına "Melik" deniliyordu. Bkz. Emin, Tarih, 26.

* Kalkaşandı, Subh., IV, 316.

¹⁰ Aynî, Ravza, 15.

¹¹ Selçuklular zamanında, unvanların gelişimi hususunda bkz. Emin, Tarih, 24-28; *vati Berchern, Inschriften*, 136 not 4, 146.

¹² Horst, Staatsverwaltung, 25-30; Emin, "Nizâm". Sümer 20 (1964), 212.

¹³ İbn el Ezrak, Tarih (B), vrk. 109a-b.

¹⁴ Tbn el Ezrak, Tarih, vrk. 161 b.

¹⁵ İbn el Ezrak, Tarih, vrk. 162b-163a.

c. Habeşî b. Muhammed b. Habeşî (528-537/1133-1142)¹⁶

Abdühnelik b. Sabit'in ölümünden sonra, o zamana kadar vakıf nâzın olan Nâsîh Ali b. Ahmed el-AmidL Meyyafarikin'de Divân-ı İstifa'nın idaresini eline aldı. Onun yanına Timurtaş, Abdühnelik b. Sâbir'in daha önce kovmuş olduğu el-Mueyyid Ebû'I-Hasan b. Muhtar'ı verdi. 529/1134 yılı başında Timurtaş, Habeşî'yi *Meyyafarikin'in yeni veziri olarak tayin etti*. Habeşî, hem Nâsîh Ali'yi, hemde Ebû'I-Hasan'ı kovdu ve el-Amid Ebû Tahir b. el-Muhtesib'i vali tayin etti¹⁷. Habeşî, 535/1140'da Davud b. Sökmen'e karşı, Meyyafarikin'in, müdafaasını kumanda etti¹⁸. Bu arada hayli güç kazanan Habeşî, Timurtaş tarafından Artuklu elçilik heyetinin başında Musul'a gönderildi ve gıyabında görevden alınarak yerine tekrar Eüû'l-Hasan, Divânü'l İstifa Nazırı olarak tâyin edildi¹⁴.

d. Mekîn ed-Devle İbrahim b. Munkız el-Misrî (545/1150)

Mardin'de ilk Artuklu veziri olarak görev yapan İbrahim, Timurtaş'a komplo hazırlamakla itham edilerek 540/1145'de görevden alındı²⁰.

e. Zeyneddin Es'ad b. Abdülhâlid (545-546/1150-51)

Es'ad, Musul'da Aksungur Porsukî'nin vezirinin kardeşi idi. O, bir yıllık görev süresinden sonra Amid'in İnallı veziri İbn Nisân'ın emri üzerine öldürülmüş olmalıdır²¹. Es'ad'ın Ölümünden sonra Timurtaş, başka vezir tayin etmedi ve bir vezirin yapması gereken görevleri, bir kaç üst düzey memur ile Müeyyid ed-Devle Ebû Mansur'a havale etti²².

Timurtaş'm ölümünden (547/1152), Artuklu Beyliği'nin sonuna kadar (812/1409) geçen sürede görev yapan Artuklu vezirleri hakkındaki bilgiler sınırlıdır.

f. Kıvâmeddin Abdullah Summâkâ (ö. 581/1185)

Hısnıkeyfa'da Nurceddin Muhammed'in veziri olan Kıvâmeddin. Muharnmed'e karşı komplo hazırlamakla itham edilerek öldürüldü²³.

¹⁶ Habeşî, Yağısyan zamanında Hama'da vezirdi. O, devletin, parasını zimmetine geçirip zenginleştiği için buradan kaçmak zorunda kaldı. Bkz. İbn el Ezrak, *Tarih (B)*, vrk. 109a-110a.

¹⁷ İbn el Ezrak, *Tarih*, vrk. 161b, 164b, 165a, 169a.

¹⁸ İbn Şeddâd, *Cezire*, vrk. 103b-104a.

¹⁹ İbn el Ezrak, *Tarih*, vrk. 170a-b.

²⁰ İbn el Ezrak, *Tarih (B)*, vrk. 124a, 125a.

²¹ İbn el Ezrak, *Tarih*, vrk. 171a, 175a.

²² İbn el Ezrak, *Tarih*, vrk. 176a.

²³ Ebû Şamc, *Ravzateyn, D*, s. 27; İbn Şahinşah, *Midmar*, 301-2.

Artuklu Beyliğinin Yönetimi

g. Alnmed b. Es'ad (652/1254)

Hısmkeyfa'da Rükneddin Mevdûd zamanında vezir olan Ahmed, büyük bir âlim ve edib olarak bilinir. O. rafîzî ve simyager olarak tanınan Mevdûd²⁴ ile arası açık olduğundan Dimaşk'a kaçmak zorunda kaldı ve orada öldü²⁵.

h. Wseddin b. Şerefeddin et-Tifî (ö. 68/1282)

Mardin'de vezir olan et-Tifl Ahmed b. Hülagu tarafından Kahire'ye elçi heyetinin başkanı olarak gönderildi. Artuklu beylerinin emri ile Dimaşk'da tutuklandığı²⁶ bildirilen et-Tiflî, daha sonra Memlûkler'in hizmetine girdi ve Kahire'de başkadının nâibi makamına yükseldi. Büyük bir dilci, şâir ve ilâhiyatçı olarak tanınır²⁷.

i. İbn el-Mar'a (ö. 698/1297)

İbn el-Mar'a. kardeşleriyle birlikte kendisine komplo hazırlamakla suçlayan II. Gazi'nin emri üzerine öldürüldü²⁸.

j. Cemâlcddin es-Sincarî (yaklaşık 769/1367)

İbn Battûta. seyahati sırasında Mardin'e geldiğinde, burada Cemâleddin ile görüştü. Vezir, daha sonra kariyer yapmak üzere İran'a gitti. Bu zamanda Artuklu vezirlerinin gücü Memlûk Sultanları'um valilerinin yanında sönük kalınıştır²⁹.

k. Hacı Muhammed

Hacı Muhammed, 796/1393'de Memlûk Sultanı'na Timurlenk hakkında bilgi vermek üzere, İsa tarafından Kahire'ye gönderildi³⁰.

1.4. Valî³¹

Vali. tayin edildiği bölgede hükümdarın vekili olarak bütün yetkilere sahipti. Bu makam, Artuklu Beyliği*nde, ya yönetimde uzun süre çalışarak başarılı olanlara veya mirasda hakkı olmayan akrabalara verilir. Valiler, çoğu kez yetkilerinin büyüklüğünden dolayı görevde uzun süre tutulmazlardı. Meselâ. Timurtaş zamanında otuz yıl içinde MeyyafarikîVdc 12 vali görev yaptı.

²⁴ İbn el-Esîr, **Kâmil**, XI. 209; Ebû'l-Fidâ, **Muhtasar**. 111, 73; İbn el Verdî, **Tetimme**. H, 94.

"Yun'Ünî. Zeyl. 1.92-95.

²⁶ Yun'Ünî, ZeyUV, 217-8.

²⁷ İbn Hacer, **Dürer**, ffl, 386.

* İbn el-Fûfî, **Havadis**, 499-500.

²⁸ İbn Battûta, **Ruhle**. T. 183.

• İbn el-Furat **Tarih**. IX, 321.

³¹ fforst, **Staatsverwaltung**, 45-48,

Kalkaşandî'ye göre, valinin en önemli görevi haracın toplanması idi³². Bundan başka vali, malî idarenin ve askerinin kontrolü hususunda yetki sahibiydi. Vali, şehir kapılarının açılıp kapanmasından, orduların şehre giriş veya çıkışlarını kontrol etmekten ve askerlerin barınma ve iâşesinden sorumluydu³³. Askeri birlikler şehirde bulunduğu sürece vali, onlar üzerinde kumanda yetkisine sahipti. Bütün devlet memurlarının başı olan vali, doğrudan doğruya hükümdara bağlı idi³⁴.

VUI/XIV. yüzyılın başlarından itibaren Mardin'de Memlûklü Sultanları'nın bir valisi bulunuyordu³⁵. "Vali es-Sultan", Artuklu Beyliği'nde ıktaları dağıtıp, memurları tayin eder veya hiç olmazsa hükümdara atama için teklifte bulunurdu. Hükümdar da genellikle valinin seçimini tasvip ederdi³⁶. Bu vali, Mardin ile Di mask, Haleb³⁷ ve Kahire'de³⁸ bulunan Memlûk valileri arasındaki resmî yazışmaları düzenlemek ve yazılan mektupların üslubunu kontrol etmekle görevliydi. Vali, Memlukler'in emirlerini ilân etmek ve hükümlere riâyet edilip-edilmediğine bakmakla Yükümlü idi, Vali, resmî geçit ve törenlerde, Artuklu Beyi'nin de at ile geçtiği özel bir birliğe kumanda ediyordu³⁹. Askeri idarc⁴⁰ ve nüfuz alanı dahilindeki valiler ile yazışmalarda onun görevi kapsamındaydı⁴¹. Yani vali orduyu, maliyeyi, postayı kontrol etmekle Mardin'deki hükümdarın hemen hemen bütün görevlerini üzerine almıştı. Bundan dolayı devlette olup-biten hiçbirşey validen gizli kalamıyordu⁴².

Vali es-Sultan, vezirlerin görevlerini üzerlerine almış olduğundan, vezirler güçlerini kaybetmişti. Vezir, hemen hemen yalnızca elçilik heyeti başkanı olarak vazife görüyordu.

Yalnızca, hükümdarın başşehirde hüküm sürdüğü ve valinin, kendisine tahsis edilen Beylik topraklarında etkili olduğu, Beyliğin başlangıç yıllarındaki Artuklu valilerinin isimleri bilinmektedir.

"Kalkaşandî, Subh., VIH. 225.

³³ Yunûnî, ZeyL L 457-8; İbn Şeddâd, Cezire, vrk. 138a-b; Kalkaşandî, Subh., IV, 22-23.

³⁴ Ömerî, Ta'rif, 94-6; 148-9.

³⁵ İbn el-Fumt, Tarih, IX, 453.

³⁶ Ömerî, Ta'rif, 92-3; Subkî, Mu'îd, 34.

³⁷ Kalkaşandî, Subh., VIII. 225-9.

³⁸ Kalkaşandî, Subh., VII, '269.

³⁹ Kalkabildi, Subh., IV, 17.

⁴⁰ Kalkabildi, Subh., IV, 16.

⁴¹ Makrizî, Hittat, II, 215.

⁴² Memlukler'de, valilerin diğer görevleri için bkz. Kalkaşandî, Subh., XI, 148; Subkî, Mu'îd, 19.

Artuklu Beyliği'nin Yönetimi

- a. İlgazinin oğlu, adı bilinmiyor, 500/1106, Nusaybin⁴³.
- b. Belek b. İshak, İlgazi'nin valisi, el-Esârib⁴⁴.
- c. Hacib Guzoğlu, İlgazi'nin valisi, Meyyafarikin⁴⁵.
- d. Hacib Yunus ed-Düneysirî. Timurtaş'ın valisi, 554/1150, Dara⁴⁶.
- e. Hacib Ebü Bekir b. Humartaş el-Hacc, Meyyafarikin, görevden alındı.
- f. Bayram b. Humartaş, Meyyafarikin, görevden alındı.
- g. Osman b. Humartaş, Meyyafarikin, görevden alındı.
- h. II. Bayram b. Humartaş, Meyyafarikin, görevden alındı.
- i. Hacib Abdülkerim b. Ali, Meyyafarikin, görevden alındı.
- j. Hacib Yusuf b. İnal, Meyyafarikin, görevden alındı.
- k. II. Guzoğlu, Meyyafarikin, ve Fal etti.
- d. Hacib Yanıkaş el-Husami, Meyyafarikin, görevden alındı.
- m. II. Yusuf İnal, 539/1144'e kadar Meyyafarikin, vefat etti.
- n. Nasireddin Sandal. (539-42/1144-7). Meyyafarikin, görevden alındı.
- o. İbn İnal, 547/1152'ye kadar Meyyafarikin, görevden alındı⁴⁷.

1.5. *Nâzır ed-Divan*

(Kalcın Odası ve Mali Yönetimin Denetimi)⁴⁸

Nâzır ed-Divan, yönetimin kararlarını ve kalem odası memurlarını kontrol etmekle yükümlüydü. Selçuklu idarî teşkilatı İçinde en önemli makamlardan biri olan Nâzır ed-Divan, devlete, orduya ve yönetime para gönderme sclâhiyetine de sahipti.

Alpı b. Timurtaş (548-572/1153-1176) zamanında Mardin'de Nâzır ed-Divan için "Divâm VI-ışraf adıyla yeni bir kontrol makamı oluşturuldu"⁴⁹.

Nâzır ed-Divan olarak görev yapan yalnız üç kişinin isimleri biliniyor.

a. El-Müeyyid Ebû Hasan b. Muhammed.

b. Nasih Ali b. Ahmed el-Amidî. İbn Muhammed ile (a şıkında gösterilen) 528/1133'de Meyyafarikin'de Nâzır ed-Divan görevim üstlendi⁵⁰.

⁴³ tim Şeddâd, Cezire, vrk. 39a.

⁴⁴ İbn el-Adim, ZUbde, II, 194.

⁴⁵ İbn el Ezrak, Tarih (B), vrk. 105a-b; İbn Şeddâd, Cezire, vrk.102b. Burada Kaigali adı yazılı. İsmi doğru şekli, türkçe Oğuzoğlu olmalıdır.

⁴⁶ İbn el Ezrak, Tarih (B), vrk. 132a.

⁴⁷ e'den o'ya kadar: İbn el Ezrak, Tarih (B), vrk. 137a-138a; İbn Şeddâd, Cezire, vrk. 104a-105a.

⁴⁸ Horst, Staatevenvaltun*. 52-53.

⁴⁹ İbn el Ezrak, Tarih (B), vrk. 139a.

⁵⁰ Emin, "Nizâm", Sümer 20 (1964), 214.

c. el-Amid Ebû Tahir b. el-Muhtesib

Ebû Tahir, 529/1134'de vezir Habeşî tarafından Meyyafariki'nde Nazır ed-Divan tayin edildi. Bundan beş yıl sonra vazifeden el çektirildi ve Habeşî'nin vazifesinden ayrılmasından sonra tekrar bu göreve atandı⁵¹.

1. 6. *Muhtesib*⁵²

Muhtesib, Beyliğin küçük kasabalarında valinin, dahili emniyetin sağlanması ve verginin toplanması konularındaki vazifelerini yerine getiriyordu. Muhtesib, en alt seviyedeki halk ile hükümdar arasındaki münasebeti tesis eden insan idi. O, güvenliği ve bilhassa bir hükümdarın ölümünde asayiş ve düzenin idâmesini sağlamak zorundaydı. Pazarların kurulduğu şehirlerde muhtesib ticaretin aksamadan İşlemesinden ve haraç girdilerinden mesul idi⁵³. Artuklu hakimiyetindeki bölgelerde muhtesib bulunduğu, kaynaklarda kesin olarak belirtilmiyor, ancak bazı memurların lâkaplarından, kendilerinin veya babalarının bu vazifeyi icra ettiği anlaşılıyor.

1.7 *Kadı*⁵⁴

Başkadı'nın ikâmetgâhı, Beyliğin başşehirinde idi⁵⁵. O, hükümdarlar tarafından tayin edilir ve Beyliğin diğer önemli şehirleri için kadılar onun (başkadı) tarafından atanırdı. Başkadı, yalnız dinî ve dünyevî ihtilaflar hususunda hüküm vermiyor, bunun yanında müslüman cemaate Örnek de oluyordu. Kadı, vergilerin tespit edilmesinde ve dinî müesseselerin düzenlenmesinde söz hakkına sahipti⁵⁶. Mahkeme, ya camide, ya da Kadı'nın evinde kuruluyordu⁵⁷. Kadı, VIII/XIV. yüzyılın başlarına kadar dışarıya gönderilen elçilik heyetine başkanlık ediyor ve savaş durumunda Kadı'nın iştirakiyle askerlerin maneviyâtı kuvvetlendiriliyordu⁵⁸.

a. İlmüddînEbû'l-Hasan

490/1096 yılında Mardin'de kadı tayin olunan ve İlgazi zamanında da bu görevde kalan⁵⁹ İlmüddin, daha sonra Meyyafarikin'de kadı olarak bulundu. İlgazi'nin 514/1120'de Nusaybin'i fethi sırasında da bu görevde bulunup, fetihden dolayı onu kutlayan⁶⁰ İlmüddin, son olarak Mardin'de görev yaptı.

⁵¹ İbn el Ezrak, *Tarih (B)*, vrk. 10a-b; İbn Şeddâd, *Cezire*, vrk. 103a-b.

⁵² Kalkaşandî, *Subh.*, TV,37,193; XI, 68-71, 96-7, 209-216; Ömerî, *Ta'rif*, 124-6.

⁵³ Horst, *Staatsverwaltung*, 53.

⁵⁴ Horst, *Staatsverwaltung*, 88-93.

⁵⁵ İbn Şeddâd, *Cezire*, vrk. 135a; Yunûnî, *Zeyl*, I, 342; İbn Battûta, *Rihle*, I, 183.

⁵⁶ İbn Hacer, *DÜrer*, ü, 290; Kalkaşandî, *Subh.*, K, 34-5; İbn İyâs, *Bedâ'i*, I, 101.

⁵⁷ Makrîzî, *Hitat*, II, 92.

⁵⁸ İbn Şeddâd *Cezire*, vrk. 135a; Yunûnî, *Zeyl*, I, 344; İbn Hacer, *Dürer*. H\ 290.

⁵⁹ İbn el Ezrak, *Tarih (Avad)*, 266-7.

⁶⁰ İbn el Ezrak, *Tarih (B)*, vrk. 120a; İbn Şeddâd, *Cezire*, vrk. 102a.

Artuklu Beyliği'nin Yönetimi

- b. Mecdeddin Davud b. eş-Şeddîd
0, 539/1144'de Mardin kadısı olarak (yukarıda a şıkkında zikredilen) Ebû'l-Hasan'm görevini devraldı⁶¹.
- c. Bahâeddin Ebû Tali ir
539/1144'de Meyyafarikin'de kadı idi.
- d. Ebû'l-Feth Ziyâeddin b. Nubâtâ
İbn Nubâtâ, 544/1194'de şiddetli münakaşalardan sonra Mardin'de kadılık görevine başladı⁶¹.
- e. Abdüsselâm el-Mukaddesî el-Mardinî
VI/XII. yüzyılın sonunda Mardin'de kadıdır⁵³.
- f. Hâkim Şain'ün el-Harbutî
Meşhur bir hattat olarak tanınan ve Harput'ta görev yapan Harputî'nin kadılık süresi bilinmiyor⁶⁴.
- g. Ali b. Muhammed b. en-Nagar el-Yagnûni el-Hanbelî
Ölümlü tarihi olan 609/1212'ye kadar kadı olarak görev yaptığı Amid'e gelmezden evvel Bağdad'da kadı idi⁶⁵.
- h. Yahya b. Said b. Muhammed er-Rabî eş-Şafî
Meslek hayatına Bağdad ve Musul'da müderrislik yaparak başlayan Muhammed, VI/XII. yüzyılın sonunda Mardin'e kadı olarak tayin edildi⁶⁶.
1. Muhammed b. Süleyman b. Ali ed-Duneyşîrî
631-666/1232-1267'de Mardin'de kadı idi⁵⁷.
- j. Keinalcddin Ömer Banadır et-Tiflîsî eş-Şafî
Moğollar'ın Suriye'yi fethinden sonra, Hülagu tarafından Musul, Mardin ve Meyyafarikin'e başkadı olarak tayin edildi⁶⁸.
- k. Muhammed b. AH ed-Duneyşîrî
666-720/1267-1320 yıllarını kapsayan Moğol hakimiyeti zamanında Mardin'deki en meşhur kadıdır⁶⁹.
1. Süleyman b. Davud b. Abdülhacc el-Hanefî
Mümtaz bir hadis ve fıkıh alimi olarak tanınan Süleyman b. Davud, Bağdad ve Mardin'de kadılık görevi yaptıktan sonra Dimaşk'a ve oradan 761/1359'da Öldüğü Kahire'ye gitti⁷⁰.

⁶¹ Hasan, el-Memâlik, 292; Ömerî. Ta'rif. 123-4.

⁶² İbn el Ezrak, Tarih (B), wk. 124a-125b.

⁶³ tbn el-İbrî, Muhtasar. 417.

⁶⁴ tbn el-İbrî, Muhtasar, 444.

⁶⁵ İbn el-İmâd, Şezerât.V, 37-8.

⁵⁵ Ayû, Mechûl, 169.

⁶⁷ İbn Şeddâd, Cezire, vrk. 135a; Yunûnî, Zeyl, I, 341.

⁶⁸ Ebû Şâmc, Zeyl, 204; Yunûnî. Zeyl, UL64-5; Makriâ. Sü'lûk, IH, 424; İbn el-İmâd, Şezerât, V, 337.

⁶⁹ İbn Şeddâd, Cezire, vrk. 135a; Yunûnî, Zeyl, H, 342.

⁷⁰ İbn Hacer, Diirer, E, 149-51.

m. Burhaneddin el-Musulî

Şemseddin Ahmed zamanında Mardin'de başkadı idi. Burada, kendisini dindar ve Allaha korkan bir insan olarak vasıflandıran İbn Baltûta ile görüştü⁷¹.

n. es-Sadr Ebû TaJiir es-S em erkandî

Artuklu hakimiyeti döneminin son kadısı olan es-Semerkindî, Mardin'in Karakoyunhılar'a tesliminden sonra Musul'a gönderilen son Artuklu hükümdarı Ahmed'in yanında bulunuyordu⁷².

2, İktisat

2. 1. Önsöz

Artuklu Beyliği zamanında Cezire'de ekonominin belkemiği ziraat olup, onu Önem dereceleri hemen hemen aynı olan el sanatları ve ticaret takip ediyordu. Artuklular, Diyarbakır'da yerleşmeden önce bölge, münbit oluşu ve zenginliği ile tanınıyordu. Mahsûller, bu bölgeden bilhassa Irak'a ihraç ediliyor ve bazı ürünler Bağdad'daki Halife'nin sarayında rağbet görüyordu⁷³. IV/X. yüzyılın ikinci yansında bazı meskûn mahallerin arazi vergisinin miktarı biliniyor⁷⁴. Bunlar:

Erzen: 1.056.000 Dh.

Amid: 1.150.000 Dh.

Meyyafarikin: 856.000 Dh.

Hısnıkeyfa: 350.000 Dh.

Bu devirde Cezire'de seyahat eden İbn Havkal (ö. 367/977), eserinde bölgenin varidatı ve verimliliğinden heyecanla sözeder⁷⁵.

V/XI. yüzyılın sonunda Meyyafarikin mıntıkası hakkında benzer rivayetleri nakleden İbn el-Ezrak, oradan daha varlıklı insanlara sahip bir yerin hemen hemen olmadığını kaydediyor⁷⁶. 50 yıl sonra tamamen değişik bir manzara ortaya çıkmıştır. İlk Türkmen toplulukları Cezire'ye ulaşmış, tarlaları harap ve köyleri mahvetmiş, buradan insanları sürüp atmıştı. İbn el-Ezrak'a göre tahribattan dolayı ziraî üretim 1/10Ü'e düşmüştü⁷⁷.

Bununla beraber Diyarbakır'da ziraat için şartlar eskisi gibi çok iyi idi. İlkbahar'da kuvvetli yağışlar ve dağlardaki karların erimesi güneye bakan yamaçlarda ekilen tarlaların yeterli derecede sulanmasını mümkün kılıyordu. Mezopotamya ovalarında da iyi otlakların-çayırıların olması eğim yağışlarına bağlıydı⁷⁸.

⁷¹ İbn Ballûla, Rihle, 1,183.

⁷² Tabâh, Tarih, V. 196-99.

⁷³ Beşerî, Ahsen, 136, 140-1, 145-6,

⁷⁴ Fakîh, Buldan, 133, 135-6; Bu zamandH 100 kğ. Buğday, yaklaşık 1,36 dinar; 1,85 kğ. Et, (125 Dh. idi. Krş. Ashtor, Development, 110-14.

⁷⁵ İbn HavkaL SÜret. 190-2.

⁷⁶ İbn el Ezrak, Tarih (Avad), 199.

⁷⁷ İbn el Ezrak, Tarih (Avad), 199.

⁷⁸ İbn Cübeyr, Rihle, 219-23; Kalkaşandî, Subh., IV, 319. 289; Yakut, Buldan, H 239, 380, 516, 731-3; IV, 787-9; İbn Havkal, SÜret, 202; Kazvinî, Asar. 467; Kirmanî, Tarih, 122, 490.

Bölgenin miinbilliği av hayvanının bolluğundan⁷⁹, hayvancılıktan, çayların ve nehirlerin balıklarının bolluğundan⁸⁰, arıcılıktan ileri geliyordu⁸¹.

Uzun seyahatleri sırasında Diyarbakır'a gelen İbn Cübcyr de, su çarklarıyla sulanan tarlalara, bahçelere, çayırlara, ağaçlardaki ve bağlardaki çeşitliliğe, seyahatnamesinde açık bir şekilde işaret ediyor. İbn Cübeyr, bölgedeki nehirlerin su gücünün değirmenler için kullanıldığını da bildiriyor⁸².

2. 2. Ziraat Üretim Merkezleri

a. Erzen

Erzen bölgesi, özellikle üzümleri ve iyi meyveleri ile tanınıyordu. Bunun yanında fındık, şamfıstığı, pamuk, zeytin, katranağacı⁸³ ve safran yetiştiriliyordu⁸⁴.

b. Hısmkeyfa

Buğday, arpa ve tahılın üretimi kendi ihtiyacı için kâfi geliyordu. İhtiyacın dışındaki asma ve sebze üretimi de gelir getirmekte idi⁸⁵.

c. Hizan

Hizân ve civarında çok az tarım yapılmakla birlikte bölge, misli görülmemiş derecede yüksek kalitedeki meyveleri, meşe ve fındık ağaçlarından yana oldukça zengin idi⁸⁶.

d. Resülayn

Çevrede. Kalkaşandı'ye göre 300'ün üzerinde, Le Stange'ye göre 360 tane çok berrak su kaynakları mevcut olup piriç, pamuk, buğday ve üzüm yetiştiriliyordu⁸⁷.

e. Nusaybin

Nusaybin, enfes üzümlerin ve birçok meyvenin yetiştiği, verimli bahçeleriyle anılan bir bölgenin merkezi idi⁸⁸. Hamdaniler zamanında köylülerin muhalefetine rağmen birçok meyve ağacı, pamuk ve piriç ekimini teşvik etmek için kesildi. Buna

⁷⁹ Zahir, Teşrif, 111-2; Onun ifadesine göre, 685/1284 yılında Amid ve Nusaybin civarındaki sadece bir avda 3.000 tavşan avlanıyordu.

⁸⁰ İbn Cübeyr, *Rihle*, 222-3.

⁸¹ Ömerî, *Mesâlik*, I, 305.

⁸² İbn Cübeyr, *Rihle*, 219-223. Ayrıca bkz. Yakut, *Buldan*, II, 731-3; Ömerî, *Mesâlik*, I, 310; Ebû'l-Fidâ, *Takvîm*, 289.

⁸³ Katranağacı ve tabaklama maddesinden, şamfıstığı çeşidi elde edilir.

⁸⁴ Ömerî, *Mesâlik*, I, 305; Kalkaşandı, *Subh.*, IV, 139.

⁸⁵ İbn Şeddâd, *Ccâre*, vrk. 127a-b.

⁸⁶ Kalkaşandı, *Subh.*, IV, 319-20; Yakut, *Buldan*, II, 380; Ebû'l-Fidâ, *Takvîm*, 283.

⁸⁷ Ebû'l-Fidâ, *Takvîm*, 74; Le Strange, *Lads*, 125, 144; Kalkaşandı, *Subh.*, IV, 324.

⁸⁸ Yakut, *Buldân*, IV, 787-9; Kazvinî, *Asar*, 467; Kirmanî, *Tarih*, 490.

rağmen bölgenin önemi, meyveler ve kuruyemiş veren yer olarak mevcudiyetini muhafaza etmiştir⁸⁹.

f. Suruç

Üzümleri⁹⁰, armutları, erikleri ve ayvaları ile tanınır⁹¹.

g. Siirt

Nar ve üzüm üretiliyordu⁹².

h. Mardin

Bir dağın yamacında kurulmuş olan Mardin'de, suyun şehir halkı ve tarlaların sulanması için, ilkbaharda pek büyük sarnıçlarda toplanması zorunluydu⁹³. Mardin'in kuzeyinde münbit bahçeleri ve verimli ağaçlan olan "Mirkala Vadisi (Buhar Vadisi)" adıyla bir vadi bulunuyordu. Şehrin doğusunda ""Firdevs"¹¹ (Cennet) denilen, Artuklu beylerinin sayfiyesi vardı. Mardin, üzümünün çeşitliliği ile (70 çeşit olduğu rivayet edilir)"¹¹ idiumyordu. Bundan başka, arpa, buğday, pamuk, armut erik ve kiraz üretiliyordu⁵.

2. 3. Savaşlar, Seferler ve Tabii Afetler Dolayısı ile Ziraatın ve Ticaretin Sekteye Uğraması

2.3. 1. Seferler

a. İbn el-Ezrak, V/XI. yüzyılın sonunda Cezire'de Selçuklu boylarının sürekli baskınları dolayısıyla, tamir edilemez tahriplerden ve bölgenin tam bir değişiminden söz ediyor⁹⁵.

b. 576/1180'de Kürtler ile Türkmenler arasında, köyler ve küçük kasabalar üzerine baskınlar düzenlemek şeklinde, dinî bir savaş vuku buldu. Hatta, dört yıl sonra bile İbn Cübeyr, yanında bulunanlarla birlikte, Nusaybin'e kadar sokulmuş olan yağmacı Kürtler¹ in saldırısına uğramamak için saklanmak zorunda kalmıştır⁹⁷.

c. 581/1185'de Kürtler ve Türkmenler arasındaki savaş, şiddetli bir şekilde yeniden baş gösterdi. Şakiler ve yolları kesen soyguncular ticaret emniyetini ortadan kaldırdılar¹⁸.

d. 599/1202'de ticaret, Kürtler tarafından tekrar sekteye uğratıldı. Yolcular, bir şehirden diğer bir şehire ancak askerlerin refakatinde ulaşabiliyordu⁹⁰,

⁸⁹ İbn Havkal, Suret. 191-3.

TM İstahrî, Mesâlik, 78.

⁹¹ Ebû'l-Fidâ, Takvîm, 272.

⁹² Ebû'l-Fidâ, Takvîm, 289.

⁹³ İbn Havkal, Suret, 202; Nicubur. Reisebeschreibungen, H. 394-5.

¹³⁴ İbn Şeddâd, Cerfre, vrk. 130a-b; İbn Havkal, Suret, 202; Kirmanî, Tarih, 488.

⁹⁵ Le Strange, Lacls, 125-6; İbn Havkal, Suret, 202; Tafsilât için bkz. Niebuhr. Reisebeschreibungen, II, 394-7.

⁹⁶ İbn el-Ezrak, Tarih (Avad), 283-4.

⁹⁷ İbn Cübeyr, Rihle, 619.

⁹⁸ İbn el-Esir, Kâmil, XI, 211; İbn Şeddâd, Siret, 46-7; İbn Haldûn, 'İber, V, 583.

Artuklu Beyliği'nin Yönetimi

e. 622/1225'de. Araplar ticareti sekteye uğrattılar¹⁰⁰.

f. 624/1227'de. yağmacı Kürtler, Ce/.iretü'l-Ömer civarındaki bölgeleri yağmıyor, halkı kaçırıyor veya öldürüyorlardı¹⁰¹.

g. 623/1226'da, el-Eşref, ordusuyla birlikte Mardin'e kadar ilerledi, ürünleri mahvetti, halkı yıldırıldı¹⁰².

h. Cezire'de, 628-657/1230-58 yılları arasında, Moğollar tarafından gerçekleştirilen üç büyük yağma hareketi vuku buldu¹⁰³. Bundan sonra özellikle Artuklu Beyliği, Fırat'ın doğu bölgesini istila etmeleri için Memlûkler tarafından tahrik edilen Bedcivîler'in talanına maruz kalmıştı. Bununla birlikte Cezirede üslenmiş olan Moğol birlikleri de bu yıllarda pek büyük orman yangınlarına sebebiyet veriyordu. Bunların en büyüğü, bütün ürünleri mahveden ve neticede orman varlığını külliyetli zarara uğratan, Amid ile Halep arasında haftalarca devam eden büyük bir yangın idi¹⁰⁴. Bu mevcut durumda, Moğollar ile Memlûkler arasındaki münasabellerin iyileştiği VII/XIII. yüzyılın sonuna kadar hiç bir değişiklik olmadı.

1. 796/1393'de Timurlenk, oğlu Miranşah ile Cezire'ye ulaştı. Timurlenk, Suriye'ye yürüdüğü sırada, oğlu Diyarbakır'da kaldı ve orada babasından daha kötü bir tahribat yaptı¹⁰⁵.

j. Timurlenk, 803/1400'de, Kara Osman'ı Mardin kuşatmasına memur etmişti. Kuşatma başarısızlıkla neticelendi. Çünkü, bölge o kadar tahrip edilmişti ki, Osman yiyecek kıtlığından dolayı kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı¹⁰⁶. Bölge, Artuklu Beyliği'nin yıkıldığı yıllarda bile daha kendine gelememişti. ez-Zahir, IX-XV. yüzyılın başlarında tahrip edilmiş olan Diyarbakır'da, terkedilen çok sayıda meskûn mahalden bahsediyor¹⁰⁷.

2. 3. 2. Tabii Afetler

514/1120: Kışın çok soğuk geçmesi yüzünden ahırlarda hayvanlar öldü, bitkiler dondu¹⁰⁸.

532/1137: Safer/Ekim ayında bir çok insanın hayatına mal olan Cezire'deki bir depremde evler yıkıldı¹⁰⁹.

⁹⁹ İbn el-Esir, Kâmil, XH, 74; Ebû'l-Fidâ, Muhtasar, HI, 108; İbn el-Verdî, Tetimme, H, 102.

¹⁰⁰ İbn el-Esir, Kâmil, XH, 176.

¹⁰¹ İbn el-Esir, Kâmil, XH, 196.

¹⁰³ İbn el-Esir, Kâmil, XII, 187; İbn Haldun, İbcr, V, 358-9.

¹⁰³ İbn el-Kcsîr, Bidâye, Xfl, 128-9:182; Makrizî, Sülûk, m, 419.

¹⁰⁴ ZShir, Teşrii: 134-6; Makrizî, Sülûk, fl, 473; Ömerî, TVrif. 201-2; Kalkaşandî, Subh., XIV, 401-2.

¹⁰⁵ Sâ'ig, Tarih el-musul, 253.

¹⁰⁶ Sâ'ig, Tarih el-musul, 253-4.

¹⁰⁷ Zahir, Zübdo, 52.

¹⁰⁸ İbn el-Kalânisi, Zeyl, 202; İbn el-Furât, Tarih, II, vrk. 40a.

^m İbn el-Kalânisi, Zeyl, 263.

565/1170: Şevval/Haziran ayında Cezire, daha şiddetli bir depremle sarsıldı¹¹⁰.

569/1174: Şiddetli bahar yağmurları nehirleri taşırdı ve evler yıkıldı. Kırk günde yanzh iki defa güneş görüldü¹¹¹,

574/1178: Cezire, Suriye, Irak ve Ermenistan'da büyük bir kuraklık hüküm sürdü- Hububatın yetersiz olması yüzünden takip eden sene. gıda maddelerinin fiyatı çok arttı ve insanları leş yemeye mecbur eden bir kıtlık hüküm sürdü¹¹².

597/1200: Irak, Cezire ve Suriye'deki deprem, bir çok beldeyi tahrip etti¹¹³.

600/1203: Aynı neticeleri veren yeni bir deprem¹¹⁴.

620/1223: Çekirge sürülerinin sebze ve hububat ürünlerini mahvetmesi yüzünden 621/1224 yılında gıda maddelerinin fiyatı arttı. Bir yol sonra halife ez-Zahir, görev*¹ başlamasından dolayı Diyarbakır halkına hububat dağıtılmasına müsaade etti. Vaziyet ümitsizliğini devam ettiriyordu. İnsanlar, tekrar leş ve köpek eti yemeye mecbur olmuştu. Durum, bütün kış boyunca devam eden yağışlardan dolayı fenalaşıyordu. Takip eden ilkbaharda, soğukların bastırması, insanların iyi bir ürün alına ümidini yok etti. Fiyat artışı % 400 civarında idi¹¹⁵.

628/1230: Bu yıl da çok az yağmur yağdığından dolayı ekinler son derece az ürün verdi, gıda maddeleri azaldı ve fiyatlar bir hayli yükseldi¹¹⁵.

649/1251: Cezire, bu yıl vebadan dolayı mahvoldu¹¹⁷.

674/1275: Ermenistan'da ve Diyarbakır'ın güneyinde meydana gelen şiddetli bir deprem. Özellikle Mardin ve Meyyafarikin'de ağır hasara yolaçtı¹¹⁸.

717/1317: Bu yılda halkın büyük bir bölümü, Moğollar'ın önünden Suriye'ye kaçtı. Yaklaşık 600 kişiden oluşan bir topluluk. Mardin'de toplandı. Onlar, Fırat yolu üzerinde baskına uğratıldı ve Moğollar tarafından Öldürüldü¹¹⁹.

Suriye, Irak, Kuzey İran ve Cezire'deki şiddetli bir kuraklık, takibeden yılda kıtlığa sebebiyet vermişti. Açlık bölgesini terk etmek veya gıda maddesi temini için para kazanmak maksadıyla erkek çocukların satılması gibi birçok teşebbüslerde bulunuldu¹²⁰.

¹⁰⁹ İbn el-Esir, Bâhir, 145.

¹¹¹ İbn el-Esir, Kâmil, XI, 166.

¹¹² İbn el-Esir, Kâmil, XI, 184.

¹¹³ Sâ'i, Cami', IX, 53; G3zi, Tarih, Dİ, 109.

¹¹⁴ İbn Vâsıl, Muferric, IH, 161; Gâzi, Tarih, IH, 110.

¹¹⁵ İbn el-Esir, Kâmil, XII, 172, 174, 183-8, 195-6; Makrizî, Sülük, II, 214; İbn el-Kesîr, Bidâye, XHJ, 117.

¹¹⁶ İbn el-Esir, Kâmil, XII, 199.

¹¹⁷ Ömerî, Tarih, 171.

¹¹⁸ Yunûni, Zeyl, m, 123.

¹¹⁹ İbn el-Verdî, Tetimme, İL 266; İbn Kesîr, Bidâye, XIV, 83.

¹²⁰ İbn el-Verdî, Tetimme, H, 266; Makrizî, Sülük, m, 180; İbn Kesîr, Bidâye, XIV, 86; İbn el-trââd, Şezerât, VI, 47.

Artıklı Reyliği'nin Yönetimi

743/1342: Evvelki senenin lanm ürünlerinin kötü olması ve yetersiz yağış, gıda maddelerinin fiyatının artmasına sebep oldu¹²¹.

748/1347; Halep'den Diyarbakır'a sirayet eden veba, özellikle birçok zanaatkarın ölümüne sebep olmuştur¹²².

803/1400: Ağaçlar ve tarlalar, çekirgeler tarafından tamamen tahrip edildi¹²³.

2. 4. Ticaret

Diyarbakır bölgesinde ticaretin merkezi, büyük şehirlerin pazarları idi. Çünkü bölge hem verimli, hemde halkın takas yoluyla ziraat için gerekli alet-edevatı temin edebileceği mallar ile doluydu. En önemli tacirler Suriye, Türkiye, Irak ve CezireMen gelenler İdi¹²⁴. Önemli pazar şehirleri, merkezde bulunan bir pazardan başka, senelik büyük panayırların kurulduğu, kenar mahallede bir meydana da sahip bulunuyordu. Pazar şehirleri olarak özellikle sözü edilenler Mccyairikiu¹²⁵, Erzen¹²⁶, Hısmkeyfa¹²⁷, Mardin¹²⁸. Duneyisir¹²⁰ ve Sur¹³⁰ şehirleridir. 580/118-T de Duneyisir'i ziyaret eden İbn Cübeyr burada dört gün süre ile pazar kurulduğunu ve pazarı daha ziyade yakın çevreden gelen insanların ziyaret ettiğini bildiriyor¹³¹. Benzer bilgi, çocukluğunda Duneyisir de bulunan ve otuz yıl sonra (623/1226) (tekrar buraya geldiğinde) pazarın büyüklüğü karşısında şaşırılmış olan Yakut tarafından veriliyor¹³². Mardin için Duneyisir'ın önemi, herşeyden önce önemli bir ticaret şehri olmasından kaynaklanıyordu¹³³. Pazar kurulduğu bir günde Duneyisir'de bulunan İbn Havkal da, Suriyeli bedevilerin buraya kuruyemiş ve tahıl temin ettiğini kaydediyor.

Önemli pazarlar, Mısır ile Çin arasındaki ticaret yollarında bulunuyordu¹³⁴. Ticareti canlandıran, özellikle Diyarbakır'dan geçen kervanlardı¹³³.

Nakil vasıtası olarak bilhassa develer, eşekler ve atlar hizmet veriyordu. Su seviyesi büyük farklılıklar gösterdiğinden nehirler nakil için kullanılmıyordu. Ancak Dicle, Teli Fafan'dan itibaren gemi seferlerine elverişli idi¹³⁶.

¹²¹ MbnHacer, Dürer. II, 434.

¹²² İbn Tagbirdi, Nücûm. X, 197; Gâzi, Tarih, HL 186-7.

¹²³ İbn Arabşâh, Ahbâr, 115-6.

¹²⁴ İbn Cübeyr, Rihle, 220; İbn Şeddâd, Cezire, vrk. 127a; İbn Battûta, Rihle, I. 182.

¹²⁵ İbn Havkal, Sûret, 202.

¹²⁶ LeSlangc. Lada. 144.

¹²⁷ İbn Havkal, Suret. 202.

¹²⁸ İbn Havkal, Sûret 202; Yskut, Buldan. IV, 390; Kazvinî. 'Asâr. 259-60.

¹²⁹ İbn Havkal, Sûret, 202; Yakut. Buldan, II, 612; Tabâh, Tarih, IV, 580.

¹³⁰ \3kwL Buldan. U.435.

¹³¹ İbn Cübeyr, Rihle, 219-20.

¹³² Yâkui, Buldan, İl 612.

¹³³ İbn Havkal, Suret, 202.

¹³⁴ İbn el-Esir, Kâmil, XII, 101,107; İbn Tagbirdi, Nücûm, X, 44.

¹³⁵ Ystui. Buldan, IV, 787-9; Tabâh, Tarih, IV, 580.

¹³⁶ LeStrange, Lads, 145.

Savaş zamanlarında bile canlı bir ticaret mevcut olup, kervanlar çatışmaların dışında kalmaya gayret ediyordu. Bununla birlikte tacirler ekseriya, zamanın hükümdarının koruması altında bulunmalarına karşılık, yüksek bir ücret ödemeye mecbur ediliyordu¹³⁷. Ticaret, bütün Artuklu hakimiyeti boyunca mücadele etmek zorunda kalman yol kesici soyguncuların büyük bir tehdidi altında idi.

Ticaret, Memlûkler zamanında tacirlerin yabancı memleketlerde serbestçe dolaşabilmeleri, adil muamele görmeleri ve rehine olarak alınmamaları hususlannda tesbit edilen devletlerarası antlaşmalarla emniyet altına alınmıştı¹³⁸.

Artuklu Beyliği hakimiyeti zamanında özellikle hurma, hurma şurubu, fıstık içi, pirinç ve susam ithal ediliyordu. Buhanlı zamanlarda buğday ve arpa da ithal ediliyordu¹³⁹. Selçuklular tarafından memleketlerinden çıkarıldıktan sonra Ermenistan ile Diyarbakır arasındaki dağlarda yerleşen Kürtler, av etleri ile , avlanan hayvanların derilerini pazarlara gönderiyorlardı¹⁴⁰. Sabun, Haleb'den ithal ediliyordu¹⁴¹. Allın ve gümüş İran'dan geliyordu¹⁴². Diyarbakır halkı, Bedeviler'den yün ile eti takas ediyordu.

Diyarbakır'ın başta gelen ihraç malları fındık, şam fıstığı, zeytin, üzüm, badem, palamut, asma ve kuruyemiş idi. Bol ürün alındığı takdirde safran, bal ve tahıldaki fazlalıklar da satılıyordu¹⁴³. Esans, baharat ve ilaç ticareti daha az önemliydi¹⁴⁴.

Yeraltı zenginliği olarak, Hani civarında bakır¹⁴⁵ ve demir¹⁴⁶, Mardin'de özellikle Irak ve Türkiye'ye ihraç edilen¹⁴⁷ kristal bulunuyordu¹⁴⁸. Amid'in şehir surlarının yapımında da kullanılan granit, çok revaçta ve İbn Havkal'a göre emsalsiz idi¹⁴⁹. Hatta taşkömürü ve linyitin mevcut oluşu zikre şayandır¹⁵⁰.

¹³⁷ İbn Havkal, *Sûret*, 202.

¹³⁸ Zahir. *Teşrif*, 99-100.

¹³⁹ İbn el-Esir, *Kâmil*, XII, 183.

¹⁴⁰ İbn el-Esir, *Kâmil*, XII, 195; İbn el-Kalânîsî, *Zeyl*, 255-6.

¹⁴¹ İbn Şihne, *Müntehâb*. 254.

¹⁴² Bağır el-Hüseyînî, *Lı'İu*, 74.

¹⁴³ İbn el-Ezrak, *Tarih* (Avad). 224-6; İbn el-Kalânîsî, *Zeyl*, 325-7; İbn Şeddâd, *Cezire*, vrk. 96a-b; Öracrî, *Mesâlik*, I, 305. 310; Yakut, *Buldan*. M, 641-2.

¹⁴⁴ LeStrange, *Lads*, 124.

¹⁴⁵ İbn el-Esir, *Kâmil*, X, 230; İbn el-Furat, *Tarih*, I, vrk. 80-1

¹⁴⁶ İbn el-Ezrak, *Tarih* (B), vrk. 129b; İbn Kesir, *Bidâye*, XI.191; Yakut, *Buldan*, I. 480: H, 188.

¹⁴⁷ İbn Havkal, *SÛret*, 194.

¹⁴⁸ Ebû'l-Fida, *Takvim*, 279; Kalkaşandî, *Sttbh.*, IV.316.

¹⁴⁹ İbn Havkal, *SÛret*, 201.

¹⁵⁰ İbn el-Ezrak, *Tarih* (Avad), 224-6; İbn Şeddâd, *Cezire*, vrk. 96a-b.

2. 5. Zanaat

Pazarlarda. Bedevilerden temin edilen koyun ve keçi yünü ile deve kılı. gelişen giyim ve dokuma sahasının temel maddesiydi. Mardin, elbise ve çadırılık bezi¹⁵¹ ile, Erzen battaniye ve giysileri ile tanınmış idi¹⁵². Bölgenin demirleri, Harzem'de kılıç yapımı için işlenirken¹⁵³, Siirt'te bakır eşyalar ve cam kupalar imâl ediliyordu¹⁵⁴. Mardin civarındaki köylerde de örtü, başörtüsü ve battaniye gibi mensucat imâl ediliyordu¹⁵⁵. Dut ağaçları, ipek böceğinin yetiştirilmesini mümkün kılıyordu ki, ipek ipliği Mardin'de imâl ediliyordu¹⁵⁶. Bunun yanında kadife, halı, cibinlik, kürk ve haşhaş Bağdad'a ihraç ediliyordu¹⁵⁷.

2. 6. Vergiler

Artuklu Beyliğindeki vergiler hakkında ayrıntılı bilgi olmamakla beraber, kaynaklarda yalnızca birkaç durumda vergiye konu olan hususlar ifade edilmektedir. Vergiler, aynı (meyve, tahıl, deri, kereste), nakdî veya bedenen çalışarak ödenmek zorundaydı¹⁵⁸.

a. Genel Vergiler

el-Kalaf: Anlamı bilinmeyen gayriislamî vergidir¹⁵⁹.

el-Aksat: Bu da, miktarı bilinmeyen gayriislamî bir vergidir¹⁶⁰.

el-A'şar; Avrupadaki onda birlik vergi sistemine benzetilebilir.

Hasar es-Sur: Anlamı bilinmeyen bu vergi, Meyyafürikin'de bir müddet tahsil edildi¹⁶¹.

Sekel: Sadece savaş zamanlarında tahsil edilen bir vergidir¹⁶².

Enzal: Barınma imkânları ve kumanyaların temin edilmesi için sefere çıkan orduların emrine verilen hem bir vergi, hemde bir vazife olabiliyordu¹⁶³.

¹⁵¹ Şahinşâh, **Mizmâr**, 170; İbn Batûta, **Rihle**, II, 182.

¹⁵² İbn Şeddâd, **Cezire**, vrk. 128b.

¹⁵³ Yâkul, **Buldan**, H, 239.

¹⁵⁴ Kalkaşaidî, **Subh.** IV, 316; İbn Kesîr, **Bidâye**, Xn,191; İbn Şeddâd, **Cezire**, vrk. 65b; İbn el-Ezrak, **Tarih**, vrk. 169b; İbn Tagribirdî, **Nücüm**, X, 44; İbn Hacer, **Dürer**, II, 208.

¹⁵⁵ İbn Şeddâd, **Cezire**, vrk. 128b.

¹⁵⁶ **Yakut, Buldan. II**, 239, 516.

¹⁵⁷ İbn Tagribirdî, **Nücüm**, X, 44.

¹⁵⁸ İbn el-Ezrak, **Tarih** (Avad), 224-6; İbn Şeddâd, **Cezire**, vrk. 96a-b. Genel olarak Horst, **Staatsverwaltung**, 71-82.

¹⁵⁹ İbn el-Ezrak, **Tarih** (Avad), 274-5; İbn Şeddâd, **Cezire**, vık. 100a-101b.

¹⁶⁰ Dozy, **Dictionaire**, supp. II, 344: kasat (aksal)= vergi, resim, haraç.

¹⁶¹ İbn el-Ezrak, **Tarih** (Avad), 227.

¹⁶² Dozy, **Dictionaire**, supp. I, 161; Sekal (etkal)= Savaşta gerekli ihtiyaçların temini için konulan vciğî.

¹⁶³ Dozy, **Dictionaire**, supp. H, 661; nazal (anzal)= Tebaa'nın, hükümdar setere çıktığında orduya erzak olarak vermek zorunda olduğu vergi.

b. *Hususi Vergiler*

Müküs: Bu vergi, bütün İslâm dünyasında tacirlerden alınmakta idi. Miktarı sık sık artırılmış olduğu için. zaman zaman ayaklanmalara da yol açmıştır¹⁶¹.

Zimânat: Pazarlarda, ticaret erbablarından tahsil edilen bir vergiydi.

Haraç: Haraç, arazi vergisi olarak Diyarbakır'daki en önemli vergiydi. Bu vergi, tahsildarlarca ya doğrudan doğruya köylülerden veya gayrimenkul sahiplerinden tahsil edilir, ya da ikta sahiplerinden toplanırdı¹⁶³,

Cizye: Darü'l-İslâm'da yaşayan gayrimüslimlerden alınan bir baş vergisi idi¹⁶⁶. Cezire'nin, halkın içindeki hrisüyan nisbelinin yüksek olması dolayısıyla vergi gelirleri çok fazla idi.

Halk tarafından, haraç ve cizye İslanî vergi olarak kabul edilirken, diğer vergiler ya keyfi artırımlara konu olduğu¹⁶⁷, ya da siyasî maksatlara hizmet ettiği için ayaklanmalara sebebiyet veriyordu¹⁶⁸.

3. *Dev/et Harcamaları*

3.1. *İnşâ Faaliyetleri*

Okullar, camiler, dariişşifalar. sinir hastalıkları hastaneleri ve kervansaraylar gibi umumî yapıların yanında, sulama tesisleri kurarak ve çeşmeler inşâ ederek, halk için gerekli suyu tedârik etmek de. Aıtuklu hükümdarlarının vazifesi idi¹⁶⁹,

Başşehirlerin yakınlarında kurulan köprüler, kervan trafiğini Artoklu Beyliği'nin merkezine yöneltmektedir.

Yakut, Fahreddin Karaarslan'm 510/1116 yılında Dicle üzerinde çok büyük bir köprü İnşâ ettirdiğini kaydeder. Bir büyük ve iki küçük kemer üzerine kurulan bu köprü, varlığını günümüze kadar devam ettirmiştir¹⁷¹.

¹⁶⁴ İbn el-Kalânîsî *Zeyl*, 202; İbn el-Adîm, *Zübde*, II, 203; *Sıbt*, *Mir'ât*, VI, 11.

¹⁶⁵ İbn el-Ezruk, *Tarih* (Avad), 224-6; 274-5; İbn Havkal, *Suret*, 202; İbn el-Esir, *Bahir*, 79; İbn Şeddâd, *Cezire*, vrk. 96a-b, 100a-101b.

¹⁶⁶ Bidlisî, *Şerh-nâme*. 174; Zimmî: krş. Salem, *islam und völkerrecht* 153-9; İbn el-Ezrak, *Tarih* (Avad), 236-7.

¹⁶⁷ İbn el-Kalânîsî, *Zeyl*, 202; İbn HavM, *Suret*, 201-2; İbn el-Adîm, *Zübde*, İL 196; İbn Şeddâd, *Cezire*, vrk. 97b, 100a-101b, 102a, 105a, 123a; Sıbl, *Mir'âl*, Vm, 316; İbn Keâr, *Bidâye*. XII, 313-4.

¹⁶⁸ İbn el-Esir, *Bahir*, 79; İbn el-Esir'e göre Timurtaş, İnadeddîn Zengi Musul'a vali tayin edildikten sonra, kendi beyliğinin çiftçilerinin tahıllarından alınan vergiyi %10'a indirmiştir. Bu yüzden birçok çiftçi, Musul'dan Mardin'e göç etti. Öyle ki, Timurtaş, artan üretimden dolayı en nihayet yüksek miktarda vergi tahsil etmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Zengi, ona ağır sitemlerde bulunuyor ve yaptığı fetihlerden elde ettikleriyle geçimini temin edebildiğini, Haçlılara karşı yapılan savaşın bütün masraflarının da kendisi tarafından karşılandığını deliller getirerek ispat ediyordu.

¹⁶⁹ İbn Şeddâd, *Cezire*, vrk. 127a, 130b; İbn Battuta, *Rihle*, I, 183; İbn Cübeyr, *Rihle*. 222; Yakut, *Buldan*, H, 227; IV. 390; Kazvîni, *Asâr*, 259-60; İbn Havkal, *Suret*, 202.

Artuklu Beyliği'nin Yönelimi

Timurtaş. 541/1] 46 yılında Mecyafarikin'de, daha ilk su baskınında yıkılan ağaç bir köprü inşâ ederken, yeğeni Seyfedicî» Mahmud b. Ali inşâ faaliyetlerinden sorumlu idi. Köprü. 548/1154 yazında tamamlanmıştır¹⁷¹.

Bcdriiddevlc Süleyman, HaleVde bir cam işleme atelyesi inşâ etmek istediğinde karşılaştığı güçlükler de biliniyor. Bu atelye camie bilişik olduğundan, gündüz inşâ ediliyor, geceleyn halkın şii olanları tarafından yıkılıyordu¹⁷².

Artuklu Beyliği, bir deprem bölgesinde bulunduğundan, binalarda ve müdafaa tesislerinde sık sık onarım çalışmaları yapılması zorunluuydu¹⁷³.

3. 2. Diğer Harcamalar

Artuklu Beyliği'nin şenlikler, kutlamalar İle dostlar¹⁷⁴, şairler ve meşhur hükümdarlara verilen hediyeler için yaptığı harcamalar, önemli bir yekûn tutuyordu. Şarkıcılar, harpistler. ud çalanlar, rakkaslar ve hokkabazlar hükümdar sarayında pek makbul idiler. Av mevsiminde saray halkının büyük bir bölümü, kendi kurdukları kamplarda avlanmak için Beyliğin başkentini terk ediyordu. Akşamları büyük raks ve şarki şenlikleri tertip ediliyordu¹⁷⁵.

Şarkıcılar ve çalgıcılar, kabiliyetlerini maddî servetlere ve siyasi güce çevirmeyi başarıyorlardı. Bunun bilinen en iyi örneği, İbn 'Alemi olarak adlandırılan Ahmed b. Es'ad, Rükneddin Mevdud (629/1232'ye kadar) zamanında 594/1197'de, Amid vezirliğine yükselmesidir¹⁷⁶.

VIII/XIV. yüzyılda Mardin ile Kahire arasında, özellikle hareketli bir kültür mübadelesi vardı. Mardin yoluyla Mısır'a giden doğulu şarkıcılar ve udiler Memlûkler'de rağbet görüyordu. 723/1323'de Şemseddin Mahmud, bir şarkıcının Kahire'ye gitmesine izin vermekten imtina edince Sultan en-Nasır Muhammed, şarkıcı hemen Kahire'ye gönderilmezse Artuklu sarayının Şemseddin Mahmud "un başına geçmesi için dua edecek kadar kızmıştı¹⁷⁷. Mahmud. bunun üzerine şarkıcıyı Sultan'a gönderdi. Nihayet şarkıcı Katilab. Karanecm, 724/1324'de Kahire'ye vardı¹⁷⁸.

¹⁷¹ Yakut. Buldan, II, 227; tbn Havkal, SÛrcet, 202; Üter, Elne Gruppe anatoliseher Brücken, 112.

¹⁷² İbn el-Ezrak, Tarih (B), vrk. 126b-127a; İbn Şeddâd, Cezire, vrk. 104a, 127a.

¹⁷³ İbn Şeddâd, Haleb, vrk. 124a-b; İbn el-Adim, Ziibde, 0.209-10.

¹⁷⁴ İbn el-Ezrak, Tarih (B), vrk. 133b, İbn Şeddâd, Haleb, vrk. 19; İbn Şeddâd, Cezire, vrk. 103; tbn Şiline, Müntehab, 35-6; Gazi, Tarih, II. 13.

¹⁷⁵ İbn Battula, Rihle, I, 183; İbn c]-Ezrak, Tarih (B), vrk. 136b; İbn Arapşâh, Ahbâr. 52.

¹⁷⁶ Salim, Safiye ed-Üin Hilli, 26-7, 30, 39, 40, 42-3, 51, 56, 67; Artuk'un yeğeni Kara Arştan, av tutkusu ile tanınıyordu. Muııkız, İtibâr, 196-7.

¹⁷⁷ YunÛri.Zeyl, I, 92.

¹⁷⁸ Makrizi. Sülük, m, 241.

¹⁷⁹ İbn Htıcer, Diher, IH, 264-5.

Onu, 728/1328'de, udî Ali b. Abdullah¹⁷⁹ ve 739/1339'da, Nâsır Muhammed'İN iltifatına mazhar olan, ud'a çok hâkim diğer bir çalgıcı takip etti ve Sultan ertesi yıl onların bir zürafa ve fil ile birlikte Mardin'e dönmelerine müsaade etti¹⁸¹.

Şarkıcı, çalgıcı ve rakkaslar ekseriya kölelerden olduğu halde şairlere, şairin kabiliyetine veya hükümdarın neşesine göre hatırı sayılır derecede değişebilen yüksek bir ücret ödeniyordu¹⁸¹. Öyle ki, şair M. b. Cabbar el-Endülüsî'nin, Melik es-Sâlih Mahmud (ö. 769/1367) için kaleme aldığı yalnız bir kaside için 20.000 Dh. kazandığını İbn Battûta zikrediyor¹⁸².

4. Artuklu Sarayında Kültür

4. 1. Şairler

a. Usâme b. Munkız, 560/1164'den 569/1173'e kadar Hısnıkeyfa'da ikâmet etti¹⁸³.

b. Safiyya ed-Dîn el-Hillî (677-752/1278-1339) el-Hillî, "Dürer el-Buhûr II Mada'ih ei-Mâlik el-Mansûr"^{*4} başlığı altında, Artuklu Necmeddîn Gîzî'yi (ö. 712/1312) methetmek için yirmisekiz kaside kaleme aldı. Bu kasidenin beyitleri, her defasında birbirini takip eden alfabetik sıra ile başlayıp bitiyor¹⁸⁵. Hillî'nün şiirleri, klasik Arap nazmı sanatı kurallarına göre sert olarak kaleme alınmış olmasına rağmen, bu yüzyılın başlarına kadar özellikle Suriye'de büyük bir ilgi gördü. Bu şiirler, Artuklu tarihi için ikinci derecede öneme sahiptir.

c. Şihâbeddîn es-Suhrevirdî el-Matsûf el-İşrekî

VI/XTI. yüzyılın sonunda Harput'da kadı olan Tşrekî, burada İmâdeddîn Ebû Bekir için "el-Elvâh el-İmâdiye" adlı eseri kaleme aldı¹⁸⁶.

d. Ebû Abdullah M. b. Cehir el-Endülüsî, Mardin'de, II. el-Melik es-Salih Mahmud için şiir yazdı¹⁸⁷.

¹⁷⁹ İbn İlacer, *Dürer*, m, 264-5.

^m Makrizi, *Sülûk*, m, 241. 259.

¹⁸¹ İbn Battuta, *Rihle*, I, 183; İbn Arapşâh, *Ahbâr*, 52; *Salim, Safiye ed-Din Hilli*, 65-6.

¹⁸² İbn Battuta, *Rihle*, I, 183.

¹⁸³ Bedevî, *el-Hayyât el-Akfiye*, 270-1; Cahen, *Syric*, 44-7. Yakut, *Mu'cem el-Edbâ*, V. 188-214; *Rotter, Ein Leben*, Giriş; Tabâh, *Tarih*, IV. 276-8.

¹⁸⁴ Eser, Brockelmann, *GAL*, II, 2205-6, S. II, 199-200'de bu başlık altında gösteriliyor. El-Bustânîye göre eserin okunuşu: "Dürer en-Nuhûr fi İntidâh el-Melik el-Mansur": *Divân el-Hillî*, 707.

^m *Salim, Safiye ed-Din Hilli*, 26-7, 37-9, 40, 42-3, 51-2, 67.

¹⁸⁶ Yâkul, *Mu'cem el-Edbâ*, XIX, 314-20.

¹⁸⁷ İbn Battuta, *Rihle*, i, 183.

Artuklu Beyliği'nin Yönetimi

4. 2. Hekimler ve Alimler

Tıpkı şairler ve alimler gibi hekimler, bilim adamları ve yüksek vasıflı zanaatkarlar da belli bir müddet için Beylik'de ikâmet ediyorlardı. Artuklular, doğu ile batı arasında bir tampon bölgede bulunuyor ve komşularıyla iyi ilişkilerini çoğu zaman muhafaza ediyordu. Bundan dolayı çok sayıdaki ArUıklı medreselerinden¹⁸⁸ birinde müderris ebrak görev yapmak, ya da hükümdarın başka bir hizmetinde bulunmak İran, Suriye, Irak veya Mısır'da daha önemli bir görevin sıçrama tahtası oluyordu.

a. Aynı zamanda vezir olan Ccmâleddin es-Sincarî, İran hükümdarlık sarayından Mardin'e geldi ve burada 769/1369'da bir medresede İslâm Hukuku dersi okuttu¹⁸⁹.

b. İzzeddin Yusuf el-Hasan et-Tebrizî (ö. 802/1399)

Yusuf, amirleriyle anlaşmazlığa düştükten sonra, kendisine hususî bir kürsü tahsis edilen Mardin'e gelmezden önce Bağdad ve Tebriz'de Fıkıh ve Tecvit desleri okutmuştu¹⁹⁰.

c. Zeyncddin b. Sarıca el-Berudî, 788/1386'ya kadar Mardin'de kadı idi. Burada hukuk, tecvit ve Arap edebiyatı dersleri okuttu¹⁹¹.

d. el-'Alâ b. M. b. A. es-Sirafî (ö. 790/1388 Kahire)

Mardin'de Tecvît ve Hadis dersleri okuttu¹⁹².

e. Abdürrezzak b. Ebû Bekir b. Halef er-Resulaynî, 589/1193'de Resulayn'da doğdu. Mardin'de Hadis ve Edebiyat desleri vermezden evvel Bağdad'da tahsil gören Abdürrezzak, ayrıca şair olarak da tanınır¹⁹³.

f. Ebû'l-Feth A. b. Sari, Hemedan'dan geldi ve İlgazi ve Tiniurtaş zamanlarında Mardin'de fıkıh hocası olarak görev yaptı¹⁹⁴.

g. Bedreddin b. Hebel el-Bağdadî, VI/XII. yüzyılın sonunda Mardin'de hekim idi¹⁹⁵.

h. İbn el-Ezrak (510-72/1116-76), belli bir alanın âlimi olarak bilinmemekle beraber. Artuklu hakimiyeti döneminde Meyyafarikin'de çeşitli yüksek görevlerde bulundu. Bununla birlikte burada en azından "Tarih Amid ve Meyyafarikin"'in müellifi olarak zikredilmelidir¹⁹⁶.

¹⁸⁸ tbn Battuta, Rihle, I, 182-3; Yunûnî. Zeyl, I, 92-5, 412, 426; İbn Tagnbirdî, Nücum, V, 328-9; İbn el-İmâd, Şezerât, V, 125; VI, 11, 251, 301-2, 313-4, 358, 365; İbn Hacer, Dürer, H, 227-8, 379-81; m, 264-5.

¹⁸⁹ İbn Battuta, Rihle, I, 188.

¹⁹⁰ tbn el-İmâd, Şezerât, VE. 20-1.

¹⁹¹ Tbn el-tmâd, Şezerât, VI, 301-2.

¹⁹² İbn el-İmâd, Şezerât. VI, 313-4.

¹⁹³ GAL, I, 415, S T, 736; Yunûnî, Zeyl, I, 545.

¹⁹⁴ tbn Ebî Usaybia', Etbâ', H, 328; III, 270.

¹⁹⁵ tbn Eb3 Lfis'4ft», ESIXI \ ÜJ34-5.

¹⁹⁶ İbn el-Ezrak için bkz. Ezrak, Tarih (Avad), giriş.

5. Etnik Topluluklar

5. 1. Araplar

Arap kabileleri. I/Vî. yüzyılda İslâm fetihleri sırasında Diyarbakır'a geldiler. Türkmen boylarının hâkim olduğu Harpul hariç. Araplar Artuklu Beyliği zamanında kültür ve ilim alanında eskisi gibi büyük bir rol oynadı¹⁹⁷. Herşeyden önce Cezire, Selçuklular'ın küçük Asya Maki yayılmalarına kadar, Arap-İslâm dünyasının sağlam bir parçası olarak kalmış ve Ukayliler (Araplar) veya Mervanîler (Kürtler)'in hakimiyetinde yüksek görevlerde bulunan Arap ailelerinin nüfuzları, Artuklular zamanında da tamamen yok olmamıştır¹⁹⁸.

Arapça, Beyliğin resmî dili idi ve nazım eserlerin yazımında da tercih ediliyordu. Eğitimde ve sosyal hayatta Arap anlayışı geçerliydi¹⁹⁹.

Gündelik hayatta Arap nüfusunun etkisi fazla hâkim değildi. Onlar umumiyetle göçebe olarak Diyarbakır'ın güneyinde yaşıyorlardı. Artuklu beyleri, yanzh istisnai hallerde onların askerî yardımına müracaat ediyordu.

5. 2. Kürtler

Kürtler IV/X. yüzyılda yavaş yavaş kuzeyden Diyarbakır'a doğru sokulmuşlardır²⁰⁰. Onların beyleri, burada Mervanî Beyliği'ni kurmuştu (380-478/990-1085). Kürt beyleri, Artuklu beylerinin hizmetinde siyasî, kültürel, idarî ve askerî alanlarda görev alırken, halkın ali tabakasında bulunanlar da farklı birçok alanda çalışıyordu. Şimdiye kadar tarım ve hayvancılıkla meşgul olan Kürtler, bundan sonra tekrar geri çekilmeye mecbur edildiler. Konar-göçer Kürtler, bütün Artuklu hâkimiyeti boyunca ticaret ve küçük yerleşim birimleri için bir tehlike olmuştur.

5. 3. Türkmenler

Diğer Türkmen boylan gibi, Artuklular arasındaki Döğer boyuna mensup olanlar da, Selçuklu Sultanı Alparslan ve Melikşah'ın maiyyetinde Mezopotamya'ya gelmişlerdi. Döğerlerin büyük bir bölümü Diyarbakır'ın güneyinde Fırat kıyısında bulunduğu ve yarı göçebe, sadıkâne bir hayat sürerken, burada Artukoğulları mukim idi. Bununla beraber onlar, güçlerini yanzh Türkmen aileleri ile olan iyi

¹³⁷ İbn Havkal, **Süret**, 199. 200, 204-5; Yakut. **Buldân**, 637; Kalkaşanlı **Subh.**, IV. 232.

¹⁹⁸ Bunu en güzel örnek, üyeleri ilk defa WXn. yüzyılın sonlarına doğru MeyyafarikinMe. daha sonra Mardin'de kadılık rnakamlarını işgal eden Nubâta ailesidir. Bir arap ailesi olan Kumeyt dahi, Erzen'de yaşıyordu ve onların misafirperverliğinden İmâdeddîn el-Kâtib'de övgüyle söz ediliyor. Bkz. Harîde eş-Şam, II. 548.

¹⁹⁹ İbn el-İbrî **Muhtasar**. 466.

²⁰⁰ İbn el-İbrî, **Muhtasar**, 431, 466; İbn Haldun, **Iber**, V, 466-7; Reşidüddin, **Câmi'**, 324-5; İbn el-Ezrak, **Tarih** (Avad), 249-63; İbn el-Esü\ **Kâmil**, XI, 211; İbn Şeddâd, **Sirel**, 46-7; Zekkî, **Tarih el-Kurd**, 276-7; Cahen, **Syric**, 190.

Artuklu Beyliği'nin Yönetimi

münasebetlerine borçluydular²⁰¹. Memlükler'in İlhanlılar'a karşı tampon olarak ihtiyaç duydukları ve bundan dolayı yardım erlikleri Türkmen beyleri, VUI/XIV. yüzyıl boyunca kuvvetlendiler, Artuklular'ın Türkmen seferleri sırasında İlk saflarda bulduklarından sıkıntıya düştüler ve neticede mahvolup gittiler²⁰².

Artuklu Beyliği içinde Türkmenlerin rolleri seferlere ve yağmalara iştirakle sınırlıydı. Bu onların (İbnüT-Esir, onların kızgın, düşüncesiz, ikiyüzlü olduklarını yazıyor) tabiatlarına da uygundu^{301*}.

Sulh zamanlarında veya şehirlerde, Türkmenler ayrıca istikrarsızlık yaratıyordu. Gerek Bağdad'da *İlgaz'ın* şilneliği zamanında Fatimiler'in Kudüs'ü muhasarasında, gerekse onun Halep üzerinde hâkimiyet kurma gayretleri şuasında, yerli halk ile kavga edip, Artuklular'ın planlarını bozan hep Türkmenler idi.

Diyarbakır'da güçlerini iki yüzyıl boyunca Kürtlerle yapılan savaşlarda harcayan Türkmenler, genel olarak sakin geçen VHI/XIV. yüzyılda tekrar topladıkları enerjilerini Akkoyunlu ve Karakoyunluların fetih seferlerinde saffetiler²⁰⁴.

6. Dinler

f>. \. JslöTrt

Artuklu hükümdarları, biri istisna²⁰⁵ çoğu Arap ve Türkmen beyliklerinde gibi sünî müslümanlığa mensup olup, felsefi ve dinî yeniliğe kesinlikle karşı koyuyorlardı²⁰⁶.

Sonraki hükümdarların Hanefi fıkıh mekteplerine meyletmelerine rağmen²⁰⁷ Beylik'de mekteplerin hepsi dört sünî mezhebe göre tesis edilmiştir. Bu da Artuklular'ın kadı tayin ederken göreve getirdikleri kadının, belli bir mezhebin tarafsız bir mensubu olmasına dikkat ettiğini gösteriyor²⁰⁸.

Şeyhlerin ve dervişlerin hem Artuklu sarayında, henide halk nazarında büyük etkisi vardı. Çünkü onlar mucize ve mukaddese olan ihtiyaç duygularını tatmin ediyorlardı²⁰⁹.

²⁰¹ Krş. Roemer, "Das türkmenisehe Intermezzo", *AMINF*, 9 (1976), 263-97; Sümer, "Oğuzlar", *A.Ü.D.T.C.F.D.*, 40, 172-81; Cahen, "Les Tribes Turces", *W.Z.K.M.*, 51 (1955), 178-88; Cahen, "Turkisch Invasion", *HoC I*, 135-77; Cahen, "La premiere penetration Turc au Asia Mineur", *Turcobyzantina*, T, 33-66; Barthold, *Zwölt' Vorlesungen*.

¹⁰³ Wood_{st}, *Aqquyumlu*, 38-58.

²⁰³ İbn el-Esîr, *Kâmil*, X, 242; İbn Haldûn, *İber*, V, 328. 425-6.

²⁰⁴ Woods, *Aqquyunlu*, 53-58.

²⁰⁵ Hısmkeyfa'nın son Artuklu hükümdarı Mevdud, simyager ve zındık olarak addedilir. Bkz. İbn Şeddâd, *Ceäre*, vrk. 123a.

²⁰⁶ İbn el-Furat, *Tarih*, Di. vrk. 77-8; Cahen, "Invasion", *HoC I*, 144-5; Wiet, *L' Egypte Arabe*, 330; Barthold, *Vorlesungen*. 108-9.

²⁰⁷ İbn Şeddâd, *Cezîre*, vrk. 130b; İbn el-Adîm, *Zübde*, E, 210; İbn Şihne, *Müntehab*, 109.

²⁰⁸ Yukarıda kadılar ile ilgili kısma bkz.

²⁰⁹ İbn Cübeyr, *Rihle*, 222; Bidlisî, *Şerefnâme*. 197-8.

Şiilerin Diyarbakır'da sayıları az olmakla birlikte Sökmen ve İlgazi'nin Suriye'de²¹⁰ ve Timur/taş'm Diyarbakır'da bu mezhep ile münasebetleri vardı²¹¹.

İsmailîler, V/XI. yüzyılın ikinci yarında tercihan Amid'de yerleşmişler ve buradan çevrede nüfuz kazanmışlardı. 518/1124'de 700 İsmailî. Ukayfîler'den olan şehir valisinin emri üzerine öldürüldü, böylece bunların Diyarbakır'da nüfuzları kırılarak güçleri kontrol altına alınmış oldu²¹².

6. 2. HHstiyenlar

Belli bir oran verilememekle beraber Diyarbakır'ın nüfusunda hristiyanların oranı yüksek idi. Hristiyanların büyük bir bölümü monofizit / Yakubî²¹³ idi. Diyarbakır'ın pekçok küçük yerleşim birimlerinde hristiyan kiliseleri mevcuttu. Hristiyan merkezleri Urfa²¹⁴, Hısnıkeyfa²¹⁵, Amid²¹⁶, Meyyafarikin²¹⁷ ve Mardin²¹⁸ idi.

Şehirlerin dışında sayısız keşiş zaviyeleri olduğu gibi Diyarbakır'da yaklaşık 25 manastır²¹⁹ bulunuyordu. İssiz yerlerde tek basma oturan keşişlerin cesaretlerine, seyahatleri esnasında keşiş zaviyelerinde geceyi geçiren müslümanlar tarafından hayret ediliyordu. Nusaybın civarında birçok keşiş zaviyesi bulunuyordu²²⁰.

Burada çok iyi ziraî mahsul üretildiğinden genel olarak manastırlar zengin olarak addediliyor²²¹, bahçeleri hayret uyandırıyor²²², manastır şarabı rağbet görüyordu²²³.

Normal şartlarda müslümanlar ile hristiyanlar arasında problem yoktu. Bununla birlikte, vaktiyle bir dinî bayram vesilesiyle birçok hristiyan bir manastırda

²¹⁰ Rıdvan, Dübeys ve Halep halkı ile diğerleri arasında, İlgazi'nin dinî münasebetleri için bkz. Hillebrand, History, 172-81.

²¹¹ Timurtaş, 546/115 Tde bir Haşhaşi tarafından öldürülen şîî alim el-Alevî el-Siirtî'nin etkisi altında bulunuyordu. İbn Munkız, İtibâr. 171-2; İbn el-Ezrak, Tarih (B), vrk. 125b.

²¹² İbn el-Esîr, Kâmil, X, 238; İbn el-Cevzî, Muntazam, K, 249; Sibt, Mir'at, VIII, 113; İbn el-Kesîr. Bidâye, XI, 194; İbn el-Furat, Tarih. ü. vvk. 89.

²¹³ Barlhold. Zur Geschîchte des Christentums; Spuler, "Die westsyrische Kirche". Ho I, 8, 2., 170-215; Bell. The Churches of Tur 'Abdin; Bar Sauma, Tarih Deyr ez-Za'fran.

²¹⁴ İbn el-Verdî, Heride, 26; Ebû'l-Fidâ, Takvim, 277; Kirmanf, Tarih, 451.

²¹⁵ Beşerî, Ahsen üt-Tekasim, 141.

²¹⁶ Le Strange, Lads, 141-2.

²¹⁷ Ylku. Buldan, IV, 703-7.

²¹⁸ 1171'de Yakubî patrikliği Anid'den Mardin'e nakledildi. 1207'den itibaren patriklerin makamı Mardin'in 7 km. güneyinde bulunan Deyr ez-Za'fran manastırında bulunuyordu.

²¹⁹ Bar Sauma, Tarih. 27-9.

²²⁰ İbn Şeddâd, Cerfre, vrk. 65b; Ömerî, Mesâlik, I, 305, 315; Yâkul, BuldSn. II. 697; Spuler, "Die westsyr. Kirche", Ho /, 8.2., 211.

²²¹ Yakut, Buldan, II. 663-697; Kazvinî. Asar, 372; İbn Cübeyr, Rihle. 221.

²²² İbn Cübeyr Rihle, 305.

²²³ Ömerî, Mesâlik, 305.

Artuklu Beyliği'nin Yönetimi

toplandığı ve kutlama yaptığı sırada, halk ile aralarında bir çatışma meydana gelebilmiştir²²⁴.

Artuklu hakimiyeti zamanında hristiyanlara ve yahudilere tek tanrılı birer dinin mensubu olarak, statülerine göre muamele ediliyor ve özgürlüklerden gereğince istifade ediyorlardı.

Adun ailesinden olan Resulaynı vezir gibi, Kutbeddin İlgazi'nin dostu ve müşaviri olan el-Hasan b. Halid de hristiyandı²²⁵.

Hristiyanlar, saldırgan Moğollar ile işbirliğiyle suçlandığı için, Moğol istilasının başlamasıyla müslümanlar ile hristiyanlar arasındaki ilişkiler bozuldu²²⁶.

6. 3. Diğer Dinî Cemaatler

Yahudilerin sayısı, bütün Cezire'de çok az idi. 561-569/1165-73 yılları arasında Diyarbakır'da ikâmel eden yahudi seyyah Benjamin et-Tatîlî, Resulayn'daki Yahudi nüfusun yaklaşık 200. Nusaybin'de kesin olmayan cüz' i bir sayı ile bir Yahudi sokağının mevcut olduğunu ve Meyyafarikin'de bir sinagog bulunduğunu zikrediyor²²⁷.

Aramîler, umumiyetle Erzei^{228*}, Harzum (burada halkın çoğu Aranî idi)²²⁹; Harput²³⁰, Mardin²³¹ ve özellikle halkın %90'mnı Aramî olduğu Yakut tarafından söylenen Cebel-i Gurda yaşıyorlardı²³².

²²⁴ Yâkul, Buldan, H, 223.

²²⁵ Sâ'i. Muhtasar, IX, 143; Ibn el-Kesir, Bidâyc, XHI, 40.

²²⁶ Ibn Şeddâd, Cenîre, vrk. 137a-b; Spuler. "Geschichte", Ho I, 6.2., 234.

²²⁷ Tctilî, Rihle, .125.

²²⁸ Bidlisî. Şerefnâmc. I 74; Yâkut. Buldan, I. 205-6.

²²⁹ Yâkut, Buldan, II. 239.

^m Ibn Cübcyr, Rihle. 220-1.

²³¹ İbn Cübeyr, Rihle. 220-1.

²³² Yâkut, Buldan, H 20.

Çeviride Kullanılan Eserlerin Bibliyografyası

- Ashtor, E., "The Development of Prices in the Medieval Near East", **HoI**, 6.6.İ. 98-116.
- Aynî, Bedreddin, **el-Ravz el-Zâhir fi Siret el- Mâlik el-Zâhir Tatar**, Ed. Haris Ernst, Kahire 1962.
- Bar Hebraeus (EbCfl-Ferec), **Tarih Muhtasar ed-Düvel**, Ed. Ali Salhanî, Beyrut 1890.
- el-Beşerî, Ebû Abdullah M. b. A., Bkz. Mukaddesî.
- Bar Samna, Ephrahan (Ignaz XXXVIII), **Tarih Deyr ez-Za'fran**, Mai-din 1917.
- Bell, Gertrude. **The Churches and Monasteries of Tur 'Abdin**, London 1910.
- Barthold, W., **Zur Geschichte des Chnstantums in Mittelasiem, tere.** R. Stüber, Tübirsen/Leibzig 1901.
- Barlhokl, W., **Zwölf Vorlesungen über die Türken İn Mittelasiem**, Beri. 1935.
- Bedevis. Ahmed, **el-Hayyât el-Akliye fi Asr el-Hurûb es-Sâlibiye**, Kahire, Ly.
- van Berchem, Max, **Arabische Inschriften aus Syrien, Mesopotamien und Kleinasien**, (=Beitrage zur assyrol. Sprachwissenschait VH, 1) Leibzig 1913.
- el-Bidlisî, eş-Şerefnâme.** Tahran 1943.
- Brockelmann. Cari, **Geschichte der arabischen Literatür.** 2 c, Leiden 1937^2.
- Böyle. J. A. (Ed.). "Dynastic and Political History of the H-Chans". **CHIr**, V, 303-422.
- Cahen, **Claude, La Syric du Nord a 1 'Epotjue des Croisades et la principaute franque de Antloch**, Paris 1940.
- _____, "Les Tribes Turces d'Asie Occidental pendant la periode Seljuke", **WZKM** 51,(1955), 178-188.
- _____, "The Turkisch Invansion". **HoC** 1,135-177.
- _____, "La premiere ponetration Turque au Asie Mineur Turcobyzantina", **I, Byzantion**, XVH (1946-48).
- _____, "Economy, Society, Institutions, **CHI, H, Cambridge 1970.**
- ed-Devedârî, Kenz ed-Dürer ve Cami' el-Gurer**, c. VII. Ed. S. Aşur, Kahire 1972; c. VHT, Ed. U. Haarmann, Kahire 1971; c. IX, Ed. H. Roemer, Kahire 1960.
- Dozy, **R. P. A., Supplement aux dictionnaires Arabes**, 2 c, Leiden 1881.
- Ebû Şâme. **Kitâb er-Ravzateyn fi Ahbâr ed-Devleteyn en-Nuriye ve's-Selâhiye**, Ed. M. Hilmi, M. Ahmed. c. I, 2. Bl. Kahire 1956, 1962.
- _____, **Zeyl 'Alâ er-Ravzateyn**, Ed. İzzed el-AUar el-Hüseynî. Kahire 1947.
- Emin, Hüseyin, **Tarih el-Irak fi el-Asr es-Selçukî**, Bağdad 1965.
- _____, "Nizamü'l-Hükim fi'l-Asr es-Selçukî", **Sümer** 20 (1964), 207-227.
- Ebû'l-Fida, **Muhtasar fi Ahbar el-Beşer**, c. M, Kahire, Ly.
- _____, **Takvim el-Buldân**, Ed. Reinaud et Mac Guckin ete Slane, Paris 1840.
- tbn el-Fakih, **Muhtasar Kitâb el-Buldân**, Ed. M. J. Goeje (B.G.A.), Leiden 1885.
- Hillenbrand. Carole, **The History of the Jazira (1100-1150): The Cutribution of İbn al-Azraq al-Fariqi**, 2 c. Diss. Edinburg 1979.
- eî-Hillî. Seyfeddin Abdülazizb. Saraca, **Divan el-Hillî**, ed. Kerem el-Bustanî, Beyrut. T.y.
- Holt, P. M., (Ed.), "The Structure of Government in the Mamluk Sultanate", **The Eastern Mediterranean Lads in thePeriod the Crusades**, Ed. Holt, Warminster 1977, s. 44-61.

Artuklu Beyliği'nin Yönetimi

- Horst, Heribert, *Die Staatsverwaltung der Grosselguçcn und Horazmşahs (1038-1231)*, Wiesbaden 1964.
- İbn Abdüzzâhir el-Misîrî *Teşrîf el-Eyâm ve'l-Usûr fi sire el-Melik Mansur*, t. ve y-y-
- İbn Arabşah, *Acâib el-Makdûr fi Ahbâr Timur*, Kahire 1925.
- İbn Battuta, *Tûhfet en-Nüzzâr fi Karâibi'l-Ensâr ve'l-Acâibi'l-Esfâr*, Ed. A. Avari, 2 c. Kahire 1934.
- İbn Cübeyr, *Rihle*, Kahire 1908.
- _____, *Rihle İbn Cübeyr*, Ed. W. Wright, rev. De Goje, Leiden 1907.
- İbn Hacer, *ed-Diirer el-Kâmine fi Ayañ el-Mi'a et-Sâmine*, 4 c. Haydarabad 1931.
- İbn Havkal, *Kitâb Sureti'l-Arz*, Ed. J. Kraemers ve G. Wiet, Paris 1964.
- İbn Haldun. *el-İber ve Dîvân el-İYTüntedâ ve el-Ahbâr fi Eyyam el-Arab ve el-Acem ve el-Berber ve men Eserâhüm min Zevi es-Sultan*, 7 c. Beyrut 1967-8.
- İbn İyas, *Bedâ'i ez-Zuhûr fi Vaka'i ed-Duhûr*, KaJire 1961.
- İbn Munkız, *Kitâb el-İ'tibar*, Ed. Derenbourg, Princeton 1930.
- İbn Sâ'i, *Cami' el-Muhtasar fi Unvan et-Tevârih ve 'Uyun es-Siyer*, c. IX, Ed. Mustafa Cevad ve Paler A. Maria el-Kennali, Bağdad 1934.
- İbn Şalünşah. *Mîzmâr el-Hakâyık ve Sırıöi'l-Halâyık*, Ed. H. Habeşi. Kahire 1968.
- İbn Şeddâd, *el-'Alâk el-Hatıra fi Zikr Ümerâ eş-Şam ve'l-Cezire*, Ms Bodleian Marsh. Or. 333.=
- _____, *Tarih Medinet Haleb*, Ed. S. Dahhan, Dimaşk 1953.
- _____, *Tarih Medinet Dimaşk*, Ed. S. Dahhan, Di mask 1956.
- _____, *Tarih Lübnan ve'l-Ürdün ve Filistin*, Ed. S. Dahhan, Dıraaşk 1962.
- _____, *Tarih el-Cezire*, Ed. Yahya Abara, Dimaşk 1978.
- İbn Şilme. *ed-Durrü'l-Müntehab fi Tarih MemJeket Haleb*, *Beyrut 1909*.
- İbn Tagrıbirdî, *en-Nücûm ez-Zâhire fi Mülûk Misr ve'l-Kahire*, 13 c. Kahire 1929-1972.
- İbn Vasıl, *Müferric el-Kurûb fi Ahbâr benî Eyyûb*, 3 c, Ed. Cemaleddin Şejyal, KaJire 1953-62.
- İbn el-Adim. *Zübdetü'l-Haleb fi Tarih Haleb*, Ed. S. Dahhan, 2 c, Dimaşk 1968. '
- İbn el-Cevzî, *el-Muntazam fi Tarih el-Mülûk ve'l-Ümem*, 5 c, Haydarabad 1940.
- İbn el-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Ed. C. i. Tornberg, 12 c. + İndex c, Leiden 1851-76.
- _____, *et-Tarih el-Bâhir fi'd-Devle el-Atâbekiye*, Ed. Abdülkadir, Kahire 1963.
- İbn el-Ezrak. *Tarih Meyyafarikin ve Amid*=

- a. Ms A, Bodlein Marşlı. Or. 5803. Ms B, Bodlein Marşlı. Or. 6310.
- b. **Tarih el-Fârikî**, Ed. B. Avad, Kahiire 1959.
- c. **Tarih Meyyatarikin ve Amid=The History of Meyyafarikin ve Amid. A Critical Edition of the Section on the Artuqid Dynasty**. Ed. A. Savran. Yayınlanmamış doktora tezi, St. Andrews 1976.
- d. **Tarih Meyyafarikin ve Amid=The History of the Jazira 1100-1150. The Contribution of İbn el-Ezrak el-Fârikî, Teiled**. C. Hillenbrand, Diss. Edinburg 1979.
- İbn el-Furat, **Tarih ed-Düvel ve'l-Mülûk**, 18 c. Ms. (Darü'l-Kiitüb) Mikrofilm nr. 3179)=
- a. c. IX, 1. Bölüm (789h.-792h.), Ed. K. Zurayk, Beyrut 1936.
- b. c. IX, 2. Bölüm (793h.-7991ı.), Ed. K. Zurayk+İzzeddin, Beyrut 1938.
- c. c. VIII (6831ı.-696h.), Ed. K. Zurayk+İzzeddin. Beyrut 1939.
- d. c. VII, (672h.-682h.), Ed. K. Zurayk, Beyrut 1942.
- e. c. V, 1. Bölüm (600h.-615h.). Ed. H. eş-Şamma, Basra 1970.
- f. c. IV, 1.ve 2. Bölüm (5631ı.-5991ı.), Ed. H. eş-Şamma, Basra 1967, 1969.
- İbn el-Fûtî, **el-Havâdis el-Câni'a ve't-Tecârib en-Nafi'a fi'l-Mi'e es-Sâbi'e**, Ed. M. Rıza eş-Şabibi ve M. Cevad, Bağdad 1932.
- İbn el-İbrî, bkz. Bar Hebraeus.
- İbn el-İmâd, **Şezerât ez-Zeheb fi Ahbâr men Zeheb**, 8 c. Kahire 1931-2.
- İbn el-Kalânisi, **Zeyl Tarih Dimaşk**, 2 c. Ed. H. F. Amedroz, Leiden 1908.
- İbn el-Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Tarih**, 14 c, Kahire 1932.
- İbu el-Verdi, **Tetimmat e I-Muhtasar fi Ahbar el-Beşer**, Tahkik, Ahmed Rifat el-Bedravi, c. I-II, Beyrut 1389/1970.
- İlter, F.. "Eine Gruppe frühtürkischer Brücken in Südostanatolien", **I Veme Congdes International d'Art Turc. Etudes Historiques**, c. 111, Aix et Paris 1976, 97-103.
- İmâdeddin el-Kâtib el-İsfchâni, **Harîc el-Kasr ve Ceride el-Asr. El-Kısm el-İrakî, el-Cüz' el-Evvel**, Ed. M. Bahçe el-Esari ve Cemil Sa'id. Bağdad, 1955.
- İstahrî, **Menlik el-Meinâlik**, Leiden-Brill 1967.
- Kalkaşandî, **Kitâb Subh el-'Aşâ ti' Sinâ'ât el-İnşâ**, 14 c, Ed., Abdürresul İbrahim, Kahiire 1920.
- Kazvîni b. Malıhud, **Asâr el-BHâd ve Ahbâr el-'İbâd**, Ed. Wüstenfeld, Göttingen 1848.
- el-Kirmanî, **Ahbâr ed-Düvel ve Asâr el-Evvel**, Bağdad 1944.
- Klausner, Carla, **The Seljuk Vezirate, A Study of Civil Administration. (1055-1194)**, Cambrıdge/Mass. 1973,
- Lambton, Ann. K.S., **State and Government in Medieval islam**, OAIU University Press, London 1981.
- _____, "The Internal Structure of the Saljuq Empire", **CHIr**, V, 203-282.